

УДК 903.13.14 (477.82-25)

Сергій ПАНИШКО

ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОКРУГИ ЛУЦЬКА В ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті відображено процес формування сільськогосподарської округи Луцька у давньоруський період. Висвітлено основні завдання дослідження: картографування селищ та городищ у Луцькому районі за хронологічними періодами; виділення місць їхньої концентрації; встановлення зв'язку останніх із агрогрунтовими умовами; простеження процесу становлення міських центрів на досліджуваній території.

Ключові слова: картографування, сільськогосподарська округа, городище, селище.

Однією із важливих проблем давньоруської історії Волині є дослідження процесу становлення феодальних міст, що був тісно пов'язаний із формуванням їхньої сільськогосподарської округи. Під цим оглядом дуже цікавим є Луцьк, оскільки, починаючи з XII ст., він став князівським центром східної частини Волинської землі. Розгляду однієї з причин виходу міста на перші ролі в регіоні і присвячена ця стаття.

Основними завданнями дослідження є картографування селищ та городищ у Луцькому районі за двома хронологічними періодами, що розділяються серединою XII ст.; виділення місць їх концентрації; встановлення зв'язку останніх із агрогрунтовими умовами; простеження процесу становлення міських центрів на досліджуваній території.

Встановлено, що сільськогосподарська округа давньоруського феодального міста становила приблизно 0,8-1,2 тис. км кв.¹ Ця величина дозволяла нормально функціонувати не тільки господарському комплексу місто – село, а й мала адміністративно-територіальний зміст, що виражався у формуванні міських волостей. На Волині переважна більшість історичних центрів розміщувалася на малих річках: Червен – на Гучві, Володимир –

---

¹ Толочко П. Древнерусский феодальный город. Київ, 1989. 99 с.

Лузі, Пересопниця – Стублі, Белз – Солокії. Площа басейнів усіх цих річок коливається у межах 0,8-1,5 тис. км кв. Не без того, що басейни перерахованих річок були сільськогосподарською округою вказаних міст.²

На цій підставі можемо реконструювати розміри сільськогосподарської та адміністративної округи давньоруського Луцька. Водночас потрібно мати на увазі, що Луцьк був великим князівським центром, отже, вірогідно, площа його округи була дещо більшою. У районі Луцька таку територію охоплює басейн Стиру від місця впадання в нього р. Черногузки до місця впадання р. Конопельки (приблизно 1,5 тис. км кв.). На цій території автор нарахував 231 давньоруських селищ та 20 городищ.³ 229 селища датовані з точністю до століття. Переважна більшість дат отримана на основі аналізу підйомного матеріалу та шурфування. Тільки на окремих пам'ятках (Гнідава, Гірка Полонка, Загаї, Городок) проводилися стаціонарні археологічні дослідження.

У джерелах найчастіше зустрічається датування селищ XI-XII, XI-XIII та XII-XIII століттями. Звичайно, все це приблизні дати, однак, вони відображають три періоди існування сільських поселень у сільськогосподарській окрузі Луцька. До першого належать селища, що функціонували на ранньому етапі, до другого – ті, які функціонували фактично впродовж усього давньоруського періоду. Третій тип – селища, що з'явилися в XII ст. Сума пам'яток, які датовані XI та XI-XIII ст., дає уявлення про кількість селищ поблизу Луцька в XI ст. Таку ж характеристику можна отримати і для XII-XIII ст. Датування селищ XI-XIII ст. вказує на їх тривале функціонування – фактично впродовж усього досліджуваного періоду. Вузьке датування XI(XII) ст. і XII-XIII ст. несе інформацію про час появи та зникнення цих населених пунктів.

У межах сільськогосподарської округи давньоруського Луцька відомо 20 городищ, 15 з яких датовані з точністю до століття. До X-XI (XII) ст. належать 5 городищ (Коршів, Городище, Кошів, Човниця, Арматнів), до XII-XIII ст. – 3 (Торчин, Мстишин, Підгайці). Протягом XI-XIII ст., окрім Луцька, продовжувалося життя на городищах у Горзвині, Усичах, Шепелі, Рожищах, Жидичині, Новоставі.

Сільськогосподарська округа Луцька охоплювала два фізико-географічні райони: Луцько-Рівненський – басейни Черногузки і переважної

² Панишко С. Басейни малих річок як сільськогосподарська округа давньоруських феодальних міст Волині // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнар. наук-прак. конф. Рівне, 1993. С. 70-71.

³ Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк, 1995. 167 с.; Конопля В.М., Оприск В.Г. Археологічні пам'ятки Волині. Рожищенський район. Луцьк, 1991. 86 с.; Конопля В.М. Старожитності Волині. Львів, 1997. 232 с.

частини Серни, та Цуманський – басейн Конопельки. Перепад в оцінці якості ґрунтів (за зерновими загалом) у межах досліджуваної території (у розрізі сучасних господарств) значний – від 34 до 73 балів.⁴

Зіставлення зібраних даних дозволяє простежити динаміку системи населених пунктів Луцького мікрорайону протягом давньоруського періоду та пов'язати цей процес із економіко-соціальним розвитком, що виразився у становленні Луцька як феодального міста.

Картографування пам'яток дозволяє розділити округу Луцька на кілька мікрорегіонів по басейнах річок Черногузки, Серни, Конопельки і, власне, Стиру. У межах цих мікрорегіонів давньоруські городища та селища концентруються по берегах самих річок та їх більших допливів, а у напрямку до вододілів їх кількість різко скорочується. Натомість, переважна більшість курганних могильників, особливо великих, тяжіють до вододілів (Усичі, Лище, Піддубці, Крупа, Борохів, Вишнів).

Наявні джерела дозволяють виділити два етапи у формуванні сільсько-господарської (і, вірогідно, адміністративно-територіальної округи) давньоруського Луцька, що розділяються XII ст. Цей рубіж добре співвідноситься з новим етапом у становленні Луцька як класичного давньоруського феодального міста. Розглянемо поселенську структуру Луцького мікрорегіону в XI ст. Картографування пам'яток показує, що у цей період Луцьк ще не був єдиним центром цієї території. У басейнах кожної з річок вони були свої, мікрорегіональні (рис. 1).

Найбільш показовим з цього погляду є басейн Черногузки. У цей період тут функціонувало 57 відкритих селищ та 4 городища (Кошів, Коршів, Городище, Горзвин). На особливу увагу заслуговує Коршівське городище, яке знаходилось у географічному центрі басейну, у місці впадання у Черногузку її найбільшої притоки Полонки. Городище складається з дитинця та околиного міста площею понад 5 га. Дослідження автора встановили, що укріплення дитинця та околиного міста зведені у XI – на початку XII ст.⁵

---

⁴ Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Киверцовского района Вольнской области (в разрезе хозяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988. 34 с.; Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Луцкого района Вольнской области (в разрезе хозяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988. 34 с.; Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Рожищенского района Вольнской области (в разрезе хозяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988. 34 с.

⁵ Панишко С.Д. Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Київ, 1992. С. 111-116; Панишко С.Д. Звіт про роботу Розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею у 1988 р. // Фонди ВКМ, ДМ № 20277. 12 с.; Панишко С.Д. Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати досліджень у 1992 р. // Фонди ВКМ, А № 12209. 6 с.

Життя на Коршівському городищі поступово занепадає у XII ст. Отриманий у процесі досліджень матеріал свідчить, що ця пам'ятка йшла по шляху становлення як феодальне місто. Недалеко від Коршівського городища М.М.Кучінко дослідив давньоруську феодальну садибу.⁶ Про проживання тут феодала свідчить скарб срібних прикрас. Ця садиба припинила існування в XII ст., приблизно одночасно із Коршівським городищем. У верхів'ях Черногузки в цей час існувало Кошівське городище, що, вірогідно, було старим общинним центром. Нез'ясованими залишаються тільки функції городища у Горзвині.

Отже, басейн Черногузки можемо розглядати в XI ст., як окрему поселенську структуру. На це вказує концентрація тут відкритих селищ, наявність різнофункціональних укріплених пунктів, поміж ними і зародка феодального міста. Очевидно, у той час басейн Черногузки був і окремою адміністративно-територіальною одиницею з центром у Коршівському городищі. Глава місцевої феодальної адміністрації міг проживати у Городищі.

Схожа картина вимальовується і в басейні Серни, де відомо 23 відкритих селища та 2 городища (Шепель, Усичі), що існували в XI ст. Стосовно селищ потрібно відзначити, що густина їх розміщення у басейні Серни була меншою, ніж у басейні Черногузки. Напевно, це пов'язано з нижчою якістю ґрунту. Якщо у басейні Черногузки його оцінка в середньому становить більше 60 балів, то на Серні – менше 50. Водночас не враховуються ґрунти на вододілах, де їх якість значно нижча. З двох городищ, що існували в цьому мікрорайоні, одне, Шепельське, було значним феодальним містом. Вже у 1097 р. воно згадується як центр окремої волості – Давид Ігорович пропонував Шепель Васильку Ростиславичу. Очевидно, в XI ст. територія Шепельської волості включала басейн р. Серни. Культурний шар на городищі в с. Усичі відсутній, а розміщені поряд селище та могильник датуються XI-XIII ст.⁷

Дещо інша картина в X-XI ст. спостерігається у басейні Конопельки. Тут відомо 25 селищ і 2 городища-сховища (Арматнів, Човниця) цього часу. Якщо кількість селищ на Конопельці була такою ж, як і на Серні, то пам'ятка, яку можна було б пов'язати з феодальним містом, тут невідома. Обидва городища-сховища мають невелику площу, на них відсутній культурний шар. Поряд з укріпленнями знаходяться селища-супутники. Можна припустити, що центром поселенської структури басейну Конопельки в

⁶ Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'я. Луцьк, 1996. 207 с.

⁷ Кучінко М.М. Курганний могильник в с. Усичі // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978.

XI ст. було городище Арматнів, оскільки воно більше за Човницьке і укріплене двома оборонними лініями. Зазначимо, що якість ґрунтів басейну Конопельки значно нижча за попередні – в середньому 35-38 балів.

У басейні власне Стиру в XI ст. існувало 44 селища та два городища (Жидичин, Новостав), окрім Луцька. Функціональне призначення останніх встановити важко, а стосовно Луцька можна зазначити, що він у цей період йшов по шляху становлення як феодалне місто. Потрібно зазначити, що в XI ст. розміри Луцька не набагато перевищували розміри Коршівського городища, хоча вже тоді місто було центром окремої волості, Ярополк Ізяславич разом з Неблем та Деревичем передав його Печерському монастирю⁸.

Дослідження, що були проведені в районі Луцька, дозволили встановити, що місто виросло з агломерації сільських поселень. Одне із них досліджене на лівому березі Стиру, в ур. Гнідава. Воно існувало протягом значного проміжку часу: з VIII по X ст. З 14 споруд, що були досліджені на поселенні, найбільше (4) належать до X ст.⁹ На території давньоруського міста найдавніші культурні шари належать до VII-VIII ст. М.П.Кучера дослідив шар цього часу біля Дмитрівської церкви.¹⁰ С.В.Терський вважає, що площа поселення у VIII ст. вже становила приблизно 8 га (весь природний острів). У X ст. життя в його західній частині занепадає, а наприкінці X – на початку XI ст. у пожежі гине поселення в східній частині острова, і на цьому місці розпочинається спорудження дитинця.¹¹ М.М. Кучінко говорить, що найдавніші укріплення слов'янського городища на місці дитинця Луцька були валом шириною 3-4 м і висотою 0,5 м. Цей вал був перекритий культурним шаром X ст., на якому, зі свого боку, був зведений вал шириною 8 м і висотою 3 м. Останній три рази підсилювався і був завершений до 1085 р., оскільки цього року Луцьк вже був добре укріпленим містом, в якому Ярополк Ізяславич залишив свою сім'ю перед втечею до Польщі¹².

З наведеного матеріалу видно, що Луцьк, як місто, виріс на місці ранньослов'янського городища. Це підтверджує думку П.П.Толочка про

⁸ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись. Москва, 1962. Т. 2. Столб. 492.

⁹ Кучера М.П. Поселення волинян на околиці Луцька // Археологія. 1975. Вип. 15. 103 с.

¹⁰ Кучера М.П. Археологические исследования Вольнского отряда // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Київ, 1971. Вип. 3. 245 с.

¹¹ Терський С.В. Про племінний етап в історії літописного Лучеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 24-26.

¹² Кучінко М.М. До питання про оборонні укріплення давнього Луцька // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів, 1993. С. 78-80.

общинно-феодальний шлях становлення міста.¹³ Впродовж XI – першої половини XII ст. Луцьк зростав і укріплювався.

У XII ст. в поселенській та адміністративно-територіальній структурі Луцького регіону відбулися значні зміни. У XII-XIII ст. порівняно з попереднім періодом кількість селищ зросла тут на 25% (з 149 до 186), а городищ зменшилася на 17% (з 12 до 10) (рис. 2). Це загальна тенденція, однак, у різних мікрорегіонах (басейнах) еволюція поселенської структури відбувалася по-різному.

У басейні Черногузки із 57 селищ, що існували в XI ст., життя припиняється тільки на 4-х. Характерно, що ці пам'ятки групуються навколо Коршівського городища, яке також занепадає. Припиняється життя на феодальній садибі у Городищі. Натомість, у XII-XIII ст. тут з'являються 24 нових селища, до того ж вони концентруються на найродючіших ґрунтах правобережжя середньої та нижньої Черногузки. У верхів'ях цієї ріки нові селища не з'являються, хоча якість ґрунтів там не набагато нижча. Складається враження, що датовані XII-XIII ст. селища тяжіють не тільки до родючих ґрунтів, що зрозуміло, але й до нового адміністративно-територіального центру – Луцька. Отже, зміни поселенської структури у басейні Черногузки у XII ст. виразились у збільшенні кількості селищ на 37% (з 57 до 77), зміщенні району виникнення нових селищ на родючі ґрунти поблизу Луцька, і, що найголовніше, припиненні існування місцевого центру – Коршівського городища.

У басейні Серни в XII ст. припинили своє існування всього 2 селища із 23 (цей процентний показник близький до відповідного у басейні Черногузки). Натомість, у XII-XIII ст. тут з'явилося 18 нових селищ. Отож, загальна кількість селищ у XII-XIII ст. порівняно з попереднім періодом збільшилася на 70% (з 23 до 39). Характерною ознакою басейну Серни в цей час було збільшення кількості городищ. Поряд з уже існуючим Шепелем та Усичівським з'являється городище у Торчині. Ймовірно, Шепель і надалі розвивався, чому сприяло проходження через це місто торгового шляху із Луцька до Володимира, однак, порівняно з Луцьком його значення зменшилося.

Кардинально відмінними були зміни у структурі поселень басейну Конопельки. Тут у XII-XIII ст. порівняно з попереднім періодом кількість селищ зменшилася на 32% (з 25 до 17). Припиняють існування і городища-сховища Арматнів і Човниця, що, вірогідно, були центрами цього мікрорегіону. У XII-XIII ст. поблизу цих залишених городищ існували найбільші селища мікрорегіону, до того ж вони виникли у XII ст. Так, біля

¹³ Толочко П. Древнерусский феодальный город... С. 66-67.

Човницького городища знаходиться селище Човниця-3 площею 4,5 га, а поблизу городища Арматнів – селище Звірів-5 площею 3 га. На поселенні Човниця-3 знайдено фрагменти шпори, що свідчить про присутність тут знатної людини – представника князівської адміністрації. Не без того, що до зазначених поселень від раніших городищ перейшли якісь функції місцевих центрів.

Поселенська структура басейну Стиру у XII ст. також зазнала відчутних змін. Порівняно з попереднім періодом кількість селищ тут зросла на 20% (з 44 до 53). До того ж більшість нових селищ з'явилася південніше Луцька, на ґрунтах високої якості. Північніше Луцька почали функціонувати тільки 10 відкритих поселень. Оскільки на досліджуваній території Стир протікає з півдня на північ по території як Луцько-Рівненського, так і Цуманського природних районів, показник зростання кількості селищ у його басейні (20%) найближчий до відповідного по всьому Луцькому мікрорегіону. У XII ст., окрім уже існуючих городищ у Жидичині та Новоставі, з'являються два нових – у Підгайцях та Мстишині. Городище у Підгайцях є залишками згаданої 1287 р. заміської резиденції Мстислава Даниловича – Гаю.¹⁴ Функції Мстишинського городища нез'ясовані, однак, для цього дослідження важливим є те, що воно з'явилося у густозаселеному, близькому до Луцька районі, поряд з уже існуючим з XI ст. городищем у Новоставі (відстань між ними становить 5 км).

З огляду на це, зазначимо, що в XI ст. у Луцькому регіоні існувало кілька окремих поселенських структур, що збігалися з басейнами річок. Найбільш структурованою з них була система у басейні Черногузки, де в цей час розпочинається становлення її центру – Коршівського городища як феодального міста. Схожу ситуацію можна прослідкувати і в басейнах Стиру та Серни. У басейні Конопельки ситуація була іншою – тут не відомі поселення міського типу. Наявність у досліджуваному регіоні в XI ст. кількох волостей зафіксована писемними джерелами. Літопис згадує Луцьку і Шепольську.

Зіставлення поселенських структур окремих басейнів з економічною оцінкою їх ґрунтів дозволяє припустити, що однією з важливих умов зростання в них поселень міського типу була якість ґрунтів, їх родючість. За умови невеликих розмірів територій окремих басейнів (300-500 км кв.) та їх відносної ізольованості тільки наявність родючих ґрунтів створювала передумови для зростання в них місцевих центрів міського типу.

У XII ст. загальна кількість сільських поселень у Луцькому регіоні збільшується, а городищ – зменшується. Але найголовнішим для нашої роботи є висновок про докорінну зміну поселенської та адміністративно-

---

¹⁴ Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки ... 135 с.

територіальної структури регіону. У середині XII ст. у басейні Чорногузки припиняє існування, так і не ставши класичним феодальним містом, Коршівське городище, у басейні Конопельки населення залишає селища-супутники біля городищ у Арматневі та Човниці. Продовжується життя тільки у Шеполі, однак, порівняно з Луцьком темпи його зростання уповільнюються. З XII ст. Луцьк стає центром усього досліджуваного регіону і відтоді розпочинається його активне зростання.

У XII-XIII ст. дитинець та околине місто Луцька розміщувалися на пагорбах, що були ізольовані від навколишньої території Стиром та її протокою Глушцем. Загальна площа цього острова після підсіпки становила 30 га. На південь від острова, за Глушцем, простягалася посадська частина міста – Хмільник. Між ними була прокладена гребля, що згадується у літописах. У цей час площа міста значно зросла порівняно з попереднім періодом. Центральний храм Луцька – собор Іоана Богослова (майбутній єпископський) – був зведений на території дитинця у 1170-х роках. Це був чотиристовпний, одноапсидний храм розміром 18 x 13,5 м. Його підлога була вкрита полив'яними плитками, а на стінах збереглися два шари фресок.¹⁵ М.М. Кучінко встановив, що спорудження кам'яних мурів дитинця давньоруського Луцька (сучасного Верхнього замку) розпочалося на рубежі XII-XIII ст. Ці мури виконані в техніці романської кладки з місцевого необробленого каменю на вапняно-піщаному розчині. Фундамент стін з відбитками опалубки прорізає шар XII ст. і заглиблюється у материк на 1 м¹⁶ На відстані 8 км на північ від Луцька знаходився Жидичинський Миколаєвський монастир, куди приїздив помолитися Данило Романович у 1227 р.

Отож, у цій статті автор розглядає, так би мовити, внутрішні чинники зростання, коли навколо Луцька сформувалася власна сільськогосподарська округа площею приблизно 1,5 км кв., що створила умови для його становлення як класичного феодального міста. Водночас у XII ст. Луцьк стає адміністративним центром великого князівства, що також стимулювало розвиток міста.

Чому ж серед згаданих центрів регіону – Коршівського городища, Шепеля і Луцька – саме останній вийшов на чільне місце? На думку автора, можна назвати дві важливі причини. По-перше, в XI ст. всі вони мали малосильні сільськогосподарські округи. Так, площа найбільшого басейну

¹⁵ Малевская М.В. Исследования в Луцком замке и в с. Зимно // АО 1985. Москва, 1988. С. 305-307.

¹⁶ Кучінко М.М. До питання про оборонні укріплення давнього Луцька // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів, 1993. С. 79.

р. Черногузки становить всього 527 км кв.¹⁷ У таких умовах початок становлення Коршівського городища як феодального міста був можливий, а розвиток і завершення цього процесу ускладнені. Луцьк в XI ст. знаходився в подібних умовах, однак, саме географічне положення робило його більш перспективним. Це місто зі своєю власною, в XI ст. ще мало-сильною сільськогосподарською округою, розміщувалося в центрі трьох таких же (басейни Черногузки, Серни та Конопельки). Тому саме Луцьк мав більше шансів об'єднати цей регіон під своєю господарською та адміністративною зверхністю.

Другою причиною було утвердження в Луцьку князівського столу. В кінці XI ст. Шепель Давидом Ігоровичем вважав однією із належних йому волостей; місто згадане поряд із Всеволожем та Перемилем. Так само розглядалась Ярополком Ізяславичем і Луцька волость, яку він поряд із Небльською та Деревицькою передав Печерському монастирю. Натомість, наприкінці XI ст. літопис фіксує першого, власне, луцького князя – Святослава Давидовича. Хоча його перебування у місті не було тривалим, однак, треба думати, що саме воно дало поштовх розвитку Луцька.

Перспективою наступних досліджень територіальної структури Луцького мікрорегіону у давньоруський час може бути поглиблене вивчення окремих його частин, зокрема басейну р. Черногузки.

Sergiy PANYSHKO

GENESIS OF THE LUTS'K RURAL NEIGHBORHOOD IN THE ANCIENT RUS' PERIOD

The article explains the genesis of the Luts'k rural neighborhood in the Ancient Rus' period. This research follows some objectives: to create the map setting of settlements and hillforts in Luts'k depending on their chronology; to establish the correlation of these settlements to the soil environment; to trace the genesis of the towns in given area.

Key words: map setting, rural neighborhood, hillfort, settlement.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2004

Прийнята до друку 03.09.2004

---

¹⁷ Природа Волинської області. Львів, 1975. С. 60.

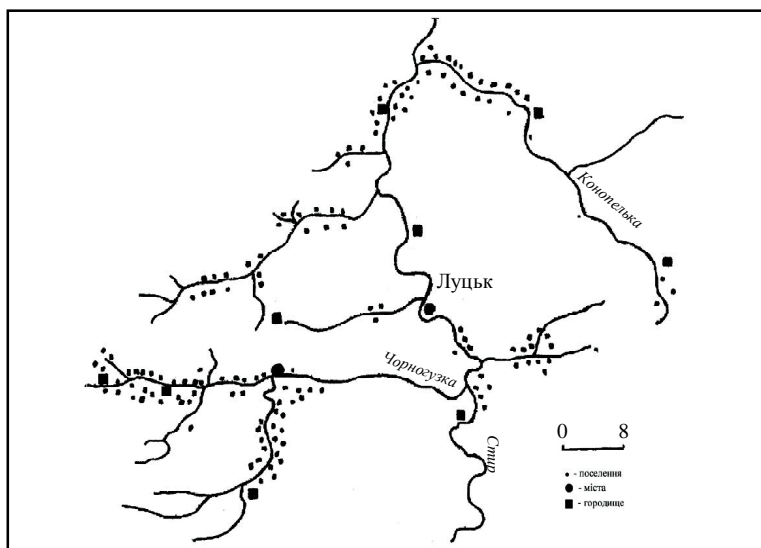

Рис. 1. Поселенська структура Луцького мікрорегіону в XI ст.

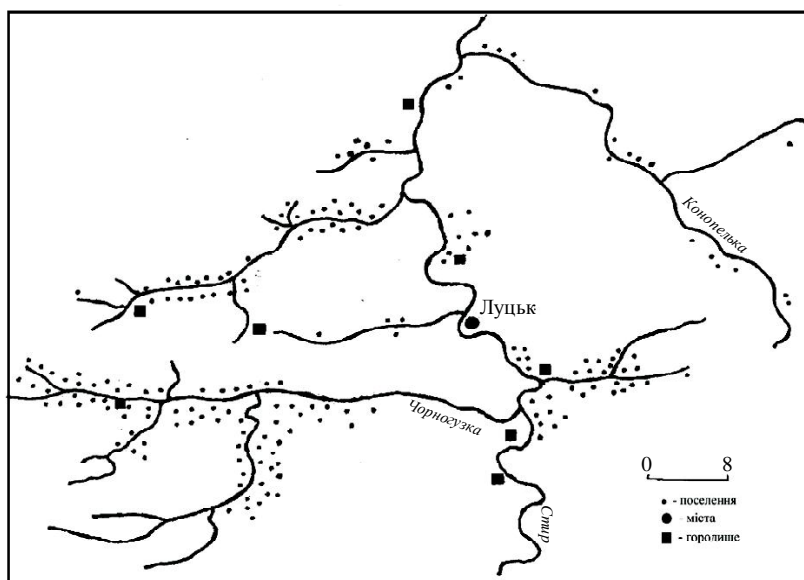

Рис. 2. Сільськогосподарська округа XII-XIII ст.